

MILLIY HUNARMANDCHILIK RIVOJLANISHIDA GILAMDO‘ZLIKNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Mallayev Dilmurot Tursunmurodvich

Terdu Jahon tarixi kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya : O‘zbekiston hududida gilam to‘qish san‘ati tarixi va rivojlanish tarixi haqida ma‘lumot berilgan

Kalit so‘zlar : Gilam artellari , Gilachilik maktablari , Kigiz tayyorlash texnologiyasi

Gilam to‘qish san‘ati ayniqsa chorvachilik bilan shug‘ullanadigan ko‘chmanchi xalqlar orasida tarqalgan. Gilam qadim zamonlardan beri xona ichini bezatish, issiq saqlash, tovushni kamaytirish uchun xizmat qiladi. gilam asosan polga yoki bo‘yra ustiga to‘shaladi, xonani bezatish uchun devorga osiladi va o‘tov ichiga o‘raladi.

Arxeologik topilmalar natijasida Xorazmda miloddan avvalgi 1 – ming yillikka mansub gilamlar topilganligi tasdiqlandi. Qadimda Ossuriya, Bobil, Midiyada keyinroq esa Eron, Xindiston, Turkiyada to‘qilgan rangli gilamlar mashxur bo‘lgan. VII asr qo‘lyozmalari gilam to‘qish san‘ati o‘sha vaqtlarda O‘rta Osiyoda ham rivojlanganligi tasdiqladi. V-VII asrlarda O‘rta osiyodagi ko‘pgina shaharlardan Xitoyga xar hil gilamlar olib kelingan. Masalan, qamish va bo‘yra (yarim tilingan qamish)dan to‘qilgan gilamlar Xitoyga olib borib sotilgan. O‘rta Osiyo va Afg‘oniston adabiyolarida ko‘rsatilishicha, VII-XI asrlarda Xorazm hamda Samarqand bilan Buxoro o‘rtasidagi ba‘zi shaharlardan kichik - kichik joynamoz gilamlar to‘qib chet mamlakatlarga sotilgan.

XI-XII asrlarda O‘rta Osiyoda shu jumladan O‘zbekiston hududida gilam to‘qish san‘ati juda rivojlangan. XIV asrda esa O‘zbekiston hududida gilam to‘qish

san'ati rivojlanmay qoldi, chunki Mo'g'ul bosqinchilari O'rta Osiyoni egallab olgan edi.

XIV asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning Amir Temur qo'liga o'tishi bilan bu soha yana rivojlanib ketdi. Har xil xorijiy mamlakatlardan olib kelingan ustalar gilam to'qish ustaxonalarida ishlaganlar. XVIII-XIX asr boshlarida ayniqsa Buxoro va Farg'ona xonliklarida gilam to'qish san'ati tez sur'atlar bilan rivojlangan. XX asr boshlarida Qo'qon, Samarqand, Andijon, Buxoro O'rta Osiyoning gilam to'qib sotish markazi hisoblangan. Gilam to'qiydigan mashinalar ixtiro etila boshlandi. Xiva, Andijon, Qarshi, Urgut shaharlarida gilam to'qiydigan korxonalar ochildi. Andijonda «Mexchamguli» arteli qoshida gilam to'qish kursi ochildi. Artelga Farg'ona vodiysidagi Oyim qishlog'idan katta usta Mexriniso Teshaboyeva taklif etildi. Jumxuriyatda gilamdo'zlikni rivojlantirish uchun Turkmanistondan mashxur ustalar taklif etildi va ko'plab gilamdo'z ustalar tomonidan tayyorlab berildi. O'zbekistonda gilam to'qish maktabi asosan ikki – Samarqand va Andijon gilamlari o'zining chidamliligi, pishiqligi, aniq qizil-ko'k, koloridi bilan farq qiladi. Farg'ona Qoraqalpoq gilamlari asosan ikki xil, ya'ni qizil va to'q ko'k gammada to'qiladi. o'zbek gilamlarining chetiga ruta, o'rtasiga turund yoki doira naqsh ishlanadi. Samarqand gilamdo'zlik maktabiga Samarqand va Buxoro viloyatlaridagi gilam to'quvchilar kiradi. Buxoro gilamlari o'zining rangbarangligi, kattaligi, uzun patligi va chiroyli naqshlari bilan ajralib turadi. Samarqand gilamlari qisqa patli, markazida turund, chetiga alohida-alohida naqshlar ishlanadi. Qalqon deb nomlangan turund naqshi juda ko'p ishlanadi. Gilamlar xoshiyador estetik jihatdan chiroyli ishlangan bo'ladi. Aynan shuning uchun ham XV-XVI asrlarda fors gilamlarining Yevropaga kirib kelishi bilan gilamlarning obro'si ko'tarilib, narxi osmon qadar yetgan. Fors gilamlari o'sha vaqtdagi ko'pgina Yevropalik amaldorlarning uylarini bezashda xizmat qilgan. Birgina Fransiyaning o'zi Fors gilamlarini xarid qilishda shu qadar ko'p sarf qiladiki, uning iqtisodiy ahvoliga, davlat g'aznasiga bilinarli zarar yetadi. (Nesterova). —Kardinal Vorsey tomonidan 1520 yilda qirol Genri VIII uchun —Turk mehnatli gilamlarining 60 turi ilk bor Britaniyaga olib kirilgan. U yerda ulkan

Gamblton korti (tennis maydoni) g'olibiga sovrin sifatida to'qilgan maysa sifat to'shama bo'lib, shakl jihatdan to'rtburchak edi. Ushbu gilamni yutib olgan sovrindorning uyida gilam to'shamalar va ushbu gilamni ko'rgan har bir fuqaro uning aristokratlar oilasidan va Gamblton korti g'olibi ekanligini darrov anglar edi. Oxirgi 150 yil davomida turk gilamlarining 1000 dan 10 qismi Britaniyaga sovrin sifatida eksport qilib kelinmoqdaki, buni har bir sovrindor oilaviy tarixiy buyumi sifatida ardoqlab keladi. Gilamdo'zlikning milliy davlatlarda kelib chiqish va rivojlanish darajasi ozgina kechroq, ya'ni So'fiylar hukmronligi davriga (1502-1736 y.y) Gilamdo'zlikning milliy davlatlarda rivojlanishi to'g'ri keladi. Birgina davlatning bir qancha hududlarida (Terbiz, Qazvon, Isfahon) bir necha gilam to'qish sexlari tashkil etilib, u yerlarda gilam to'qish uchun barcha qulayliklar muhayè qilingan edi. Shoh huzuridagi a'yonlarning maxsus bir guruhi aynan gilamlarning to'qilish jarayonini kuzatar edi. Ularning asosiy vazifasi gilamlarda o'xshashlikning oldini olish, hamda sifatini qattiq nazorat qilish bo'lgan. Eronda qirolning ilk gilam to'qish sexi 1499 yilda tashkil etilgan.

Vazifasi jihatdan gilam yerga (polga) to'shama hisoblanadi. Hunarmandchilik davrida gilam devorga bezak sifatida, devor sifatida, hamda eshik sifatida ham qo'llanilgan. Gilamga bo'lgan ehtiyoj matoga bo'lgan ehtiyojga nisbatan sustroq bo'lsa-da, ko'pgina mamlakatlarda qadimdan to'qib kelinayotgan gilamlar yaxshi rivojlangan. Masalan, Frantsiya, Eron, Xitoy, Xindiston, Afg'oniston va boshqa mamlakatlarda. Eng yaxshi gilamlar Dog'iston, Turkmaniston, Gruziya, Ozarbayjonda va Armanistonda to'qiladi. Gilamning to'qima, tikma, va bosma xillari bor. To'qima gilamda – gilamning guli to'qiladi. O'zbekistonda patli va patsiz (polos) gilamlar to'qiladi. Tikma gilam – tayèr buyumga guli tikiladigan gilam. Bosma gilam – guli bo'yab bosiladigan gilam. Xiva, Andijon, Urgut, Qarshi va boshqa joylarda to'qima gilamlar tayyorlanadi. Xulosa qilib aytganda, o'zbek gilamdo'zligi o'zining milliy an'analarini saqlagan holda yangi tajribalar bilan boyitildi. Xiva, Andijon, Samarqand, Qarshining patli, Shahrisabzning taqir gilamlariga ehtiyoj katta. Kigiz bosish san'ati esa qadim zamonlardan beri rivojlanib

kelayotgan xalq amaliy san'ati turlaridan biri. O'zbekiston hududining qaysi joyida xalqlar chorvachilik bilan shug'ullanilgan bo'lsa, shu yerda kigiz bosish kasbi keng tarqalgan. Bu san'at turi O'rta Osiyo va Qozog'istonda qadimdan rivojlanib kelingan. Qadimda ota-bobolarimiz kigizni yerga bo'ya ustidan solishgan. O'tovlarni o'rashda, guldor va chiroyli kigizlar qalpoq, piyima va boshqalar ayrim hollarda badiiy buyum sifatida ishlatilgan. Kigiz oq, qizil, qora, guldor va gulsiz bo'ladi. Surxondaryo hamda Qashqadaryo viloyatlarida qoraqo'y va chaydim kigizlar, Xorazmda esa makyanamat xillari bor. O'zbekistonda kigiz bosishning o'ziga xos texnologiyada bajariladi. Kigiz qo'ying kuzgi junidan yoki echkning junidan tayyorlanadi. Jun titib tozalanadi, yuvib quritiladi. Shundan so'ng maxsus savag'ichlar yordamida yaxshilab savalanadi, ya'ni titiladi. Bu jarayondan so'ng jun rangi va sifatiga ko'ra yuzlik, oraliqqa, tanlab ajratiladi, yuziga maxsus rang bilan bo'yalgan mayin junlardan naqshlar ishlanadi. Hozir kigizlar maxsus mashinalar yordamida tayyorlanyapti. Masalan sanoat korxonalarida jun maxsus mashinalar erdamida titiladi. Unga maxsus suyuqlik sepiladi va mashinada aralashtiriladi, aralashma mashinadan tarab o'tkazilib, momig'i olinadi. Momiqni mashinada tekis kilib to'shab zichlanadi. Shundan so'ng maxsus sulfat kislota eritmasi shimdiriladi. Kerakli o'lchamda, kerakli zichlikda mashinada ishlanadi. Uni cho'zib, chetlari tekislab turiladi. Keyin esa bug'li quritgichlarda quritiladi. Oxirida esa pardoatlanib, ortiqcha qillar qirqib tashlanadi, presslanadi va silkitiladi. Ba'zan jundan tashqari mineral va kimyoviy tolalardan ham kigizlar tayyorlanmoqda. Kigiz texnikada va qurilishda keng foydalanilmoqda Musiqa asboblari, protezlarda, samolyotlarda, amortizator sifatida avtomobillarda ishlatilmoqda. Qurilishda esa tovush va sovuqni o'tkazmaydigan material sifatida ham keng qo'llanilmoqda hozirgi vaqtda polos gilam, gilam poyonozlar ko'plab ishlab chiqarilishi tufayli qo'lda kigiz tayèrlash texnologiyasi unutilib ketish arafasida. Ayniqsa, uning qo'l mehnati va sarflanadigan vaqt jihatidan uning narxi baland baholanadi. Oddiy bir kigiz tayèrlashda butun qabila (10 kishiga yaqin) ayollar ishtirok etishadi. Uni tayèrlashda faqat birgina ashyo qamish lentasi kerak deb hisoblanadi. Uni yuvib, quritilgan va bir maromda

terilgan qo‘y juni ustidan terib chiqiladi. So‘ng, uning ustidan, bo‘yalgan junlar yordamida tasvir tushiriladi. Buning barchasi o‘ralgan holda bir necha soatda to‘qib bitkaziladi. So‘ng o‘ramni qaynatilgan suv bilan belab chiqiladi. Qurtilgach, kigiz foydalanish uchun tayèr holatga keladi. Gilam to‘qish uchun esa bir necha yil va katta mehnat talab etiladi. Shuning uchun ham kigiz va gilamning narx jihatdan farqi juda katta. Bundan birlamchi xulosaga kelish mumkin, kigizga nisbatan gilamning narxining balandligi uning asrlar davomida qo‘l mehnatining sifati bilan juda keng qo‘llab kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOT

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Hunarmandchilik>
2. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
3. Tog‘aev Ganisher Xasanovich "Surxon vohasi etnik tarixidan", 5A220201 — Ozbekiston tarixi, Magistr darajasini olish uchun taqdim etilgan